

מערכת החינוך של ישראל מובילה לצונמי דמוגרפי וכלכלי, אבל עוד לא מאוחר

דן בן-דוד 06.03.2022 12:43

בפראפרזה על אמירתו המפורסמת של ג'יימס קארוויל, ניתן לומר שעבור יהודים רבים "זה החינוך, טיפשי". המילה הכתובה חיברה בינינו במשך אלפי שנים. הידע שצברנו והעברנו מדור לדור לא רק החזיק אותנו בחיים; הוא גם איפשר לנו לשגשג והיווה מגדלור ליתר האנושות.

כשחלקים מהעם היהודי התאחדו כדי להקים מחדש את הבית הלאומי לאחר אלפיים שנה, הדגש על חינוך שיחק תפקיד מרכזי ביצירת הצמיחה יוצאת הדופן במשך 25 שנותיה הראשונות של המדינה החדשה. למרות שהוצפה במהגרים חסרי כל שהגיעו עם הבגדים שעל גבם בלבד, ועברה תקופת צנע עם הקצבת מזון לצד מלחמות קיום, ישראל לא איבדה את הפוקוס. בתחילת שנות ה-70, המדינה היתה ביתן של שבע אוניברסיטאות מחקר.

ואז זה קרה. בעקבות מלחמת יום הכיפורים ב-1973, חלה תפנית בעלת השלכות היסטוריות בסדרי העדיפויות הלאומיים.

בניגוד לדעות רווחות ולתירוצים פוליטיים, מה שבא לאחר מכן לא היה קשור לשכנותיה של ישראל אלא למהפך בעדיפויות הלאומיות הפנימיות של המדינה. בחרנו בדרכים פופוליסטיות קלות. אינטרסים מגזריים ואישיים החליפו את הממלכתיים, והסיטו את ישראל לתוואי ארוך טווח שאינו בר קיימא. שינוי התוואי יחייב מאמץ יוצא דופן, שדווקא ממשלת ישראל הנוכחית עשויה להיות מסוגלת לבצע.

במשך כמעט חצי המאה שחלפה מאז המלחמה ההיא, אותו מעטה פופוליסטי של תחושות בטן המאפילות על מהות הפך לאיום ישיר על עתידה של ישראל. כיום, ישראל מדורגת במקום השלישי בעולם במספר שנות הלימוד הממוצעות לנפש ובמקום הרביעי בשיעור האוכלוסיה עם השכלה אקדמית. זה נשמע מרשים, אך איכות החינוך הישראלי במקצועות הליבה נמצאת בתחתית העולם המפותח, כפי שמעיד הציון הממוצע של תלמידי ישראל במבחן הפיז"ה האחרון של ה-OECD, מבחן המודד את יכולתם של בני 15 "להשתמש בידע ובכישורי הקריאה, המתמטיקה והמדעים שלהם כדי לעמוד באתגרי החיים".

אין זה מקרי שענף ההייטק בארץ צמא לכח אדם איכותי, למרות שלכאורה היצע בוגרי האוניברסיטאות והמכללות בתחומים הרלוונטיים מספיק. ההזנחה המתמשכת של תשתיות ההון הפיזי והאנושי של ישראל מציבה את התוצר לשעת עבודה בישראל מתחת למרבית המדינות המפותחות. פריון העבודה בישראל (המונח המקובל לתמ"ג לשעת עבודה), שהתקרר במהירות אל המדינות המובילות בעולם המפותח עד תחילת שנות ה-70, עבר אז לתוואי ארוך טווח חדש שהינו איטי בהרבה. במונחים יחסיים, ישראל נסוגה בהתמדה מהמדינות המובילות, כשהפער בין פריון

העבודה הממוצע של קבוצת מדינות ה-G7 לבין ישראל גדל ביותר מפי שלושה מאז אמצע שנות ה-70.

המדינה שבנתה אוניברסיטאות מחקר היכן שלא היו, איבדה את דרכה. בעוד האוניברסיטאות הקיימות סיפקו לישראל את היכולת להפוך לאומת הסטארט-אפ במהלך פריחת ההיי-טק העולמי, יתר חלקי מדינת ישראל נותרו מאחור. חלקו באוכלוסיה של הסגל הבכיר באוניברסיטאות המחקר, שיעור שעלה בקצב אקספוננציאלי עד 1973, נמצא בפילה של למעלה מ-50% מאז.

במקביל לפריחת ההייטק, כמחצית מילדי ישראל מקבלים חינוך ברמה של עולם שלישי, ורובם משתייכים לקבוצות האוכלוסיה הגדלות בקצב המהיר ביותר. כל אלה, ועוד, עומדים בבסיסו של התוואי ארוך הטווח בעל ההשלכות הקיומיות שעליו נמצאת כיום ישראל. בשנת 2020, 22% מכלל תלמידי כיתה א' היו דוברי ערבית. ציוניהם במבחני פיז"ה ב-2018 לא היו סתם נמוכים: דוברי הערבית הישראלים קיבלו ציון ממוצע במתמטיקה, מדע וקריאה שהיה מתחת לתשע מתוך 10 המדינות המוסלמיות שהשתתפו במבחן.

באותה שנה, 21% מתלמידי כיתה א' בישראל היו חרדים, רובם גדלים מבלי ללמוד את החומר הבסיסי, והם אינם משתתפים במבחני פיז"ה. אילו היו נבחנים, הם היו מורידים את הממוצע הישראלי עוד יותר. חלקם של החרדים באוכלוסיית ישראל מכפיל את עצמו מדור לדור, והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה צופה שעד שנת 2065 כמחצית מילדי ישראל בגילי 0-14 יהיו חרדים.

בנוסף לחרדים ולדוברי הערבית, שלבדם מהווים כיום כמעט מחצית מתלמידי כיתה א' בישראל, ישנם עוד רבבות של ילדים יהודים לא-חרדים בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית של המדינה שמקבלים חינוך ברמה של עולם שלישי.

ישראל עומדת כיום בפני נקודת אל-חזור דמוגרפית-דמוקרטית

לעובדות אלה יש השפעה הרסנית על הפוליטיקה במדינה, על היחסים של ישראל עם קהילות ליברליות בחו"ל ועל העמקת התהום בין המדינה היהודית לחלק גדול מהעם היהודי בתפוצות. וזה רק קצה הקרחון. כאשר מספר הולך וגדל של ישראלים מקבלים חינוך של עולם שלישי בילדותם, הם יוכלו לקיים רק משק של עולם שלישי בבגרותם. משק כזה לא יוכל לתחזק יכולות של העולם הראשון הדרושות להגנת הפיזית על ישראל באחד האזורים המסוכנים ביותר בעולם.

ישראל עומדת כיום בפני נקודת אל-חזור דמוגרפית-דמוקרטית, שלאחריה חוקים ורפורמות מרחיקי לכת, שכבר היום קשה מאוד להעביר וליישם, לא ייתכנו פוליטית בכנסות ובממשלות עתידיות. אמנם חינוך אינו תנאי מספיק לשמירה על עתידה של ישראל, אך הוא בהחלט תנאי הכרחי. אם נושא החינוך לא יטופל באופן מקיף ברמה הארצית – ובהקדם – מדינת ישראל שלא תוכל להגן על עצמה לא תהפוך למדינת עולם שלישי. היא פשוט תחדל מלהיות.

הכתובת נמצאת על הקיר במגוון של תחומים כלכליים-חברתיים. כבר היום, מחצית מהמבוגרים בישראל כל כך עניים שהם אינם מגיעים למדרגה התחתונה של סולם מס ההכנסה בישראל ואינם משלמים מס הכנסה כלל. הנטל על שני עשירי ההכנסה העליונים – שכוללים בעיקר את העובדים המשכילים והמיומנים ביותר – עולה עם השנים: ב-2017, 20% מהאוכלוסיה מממנים 92% מכלל הכנסות המדינה ממס ההכנסה.

אם הם לא יראו אור בקצה המנהרה, ואם הם יאבדו את התקוה, צעירים עם חלופות בחו"ל לא יהיו חייבים להישאר בארץ ולשאת בנטל הנעשה כבד יותר ויותר, מה שרק יגביר את השינויים הדמוגרפיים בישראל, המהירים מאוד ממילא. המיזוג של מערכת החינוך הלקויה, עם אוכלוסיה ישראלית הגדלה באופן אקספוננציאלי, דומה לגלישה על צונאמי. זה לא יכול להיגמר טוב.

יתכן שמהפך בסוגיה הזו לא יספיק להציל את המדינה, אבל היעדר מהפך כזה בהחלט יקבור אותה

פריון הילודה בישראל (3.1 ילדים למשפחה) הוא גבוה בילד שלם מפריון הילודה במדינת ה-OECD במקום השני (מקסיקו, עם 2.1 ילדים למשפחה). על פי התחזיות הדמוגרפיות, צפיפות האוכלוסין בישראל בשנת 2065 צפויה להגיע ל-922 אנשים לקמ"ר.

המדינה נמצאת על מסלול המראה שיוציא אותה ממועדון המדינות המפותחות. וכשלווקחים בחשבון את התחזיות הדמוגרפיות של כל שאר אומות העולם, מקבלים את מועדון עשר המועמדות המובילות להיות הצפופות ביותר ב-2065. זה מועדון שישראל ממש לא רוצה להיות חברה בו.

המכנה המשותף החשוב ביותר בין גידול איטי בפריון עבודה, שיעורי עוני גבוהים ודמוגרפיה מתפוצצת הוא איכות החינוך הלקוי שניתן לחלק גדול – וגדל – מהאוכלוסיה. יתכן שמהפך בסוגיה הזו לא יספיק להציל את המדינה, אבל היעדר מהפך כזה בהחלט יקבור אותה.

אין כל מתאם בין מספר שעות ההוראה השנתיות במדינה לבין ציוני ילדיה במקצועות הליבה

מערכת החינוך של ישראל בולטת בחוסר היכולת שלה להתמודד עם הפערים העצומים שתלמידיה מביאים עמם מהבית. פתרון פוליטי נפוץ הוא לזרוק סכומי כסף שהולכים וגדלים על מערכת החינוך, מבלי להתמודד עם בעיות השורש שלה. כתוצאה מכך, הוצאות החינוך עברו את הוצאות הביטחון של ישראל והפכו לסעיף התקציבי הגדול ביותר של הממשלה – ועדיין, הציון הממוצע של ילדי המדינה במקצועות הליבה נותר מתחת לממוצע של ילדי כל אחת מהמדינות המפותחות. אם אין בכך די, פערי ההישגים בתוך המדינה, בין ילדי ישראל, הם הגבוהים בעולם המפותח, וכך גם שיעור הנכשלים.

תירוץ מרכזי לתוצאות העגומות של מערכת החינוך בישראל הוא הצפיפות בכיתות הלימוד, כאשר המספר הממוצע של התלמידים בכיתה ישראלית גבוה בהרבה מממוצע ה-OECD. ואולם, מספר התלמידים לשווה ערך משרה מלאה של מורה בארץ כמעט זהה לממוצע ה-OECD בבתי ספר יסודיים ואף נמוך יותר בבתי הספר העל-יסודיים מממוצע ה-OECD.

במילים אחרות, אנחנו משלמים על מספיק מורים, אז מדוע הכיתות של הילדים שלנו כל כך עמוסות?

תירוץ נוסף הוא תחושת רבים שמספר שעות ההוראה בישראל נמוך יחסית, ולא במקרה עולות מעת לעת קריאות (בהקשרים אחרים) לקיצור ימי החופשה של הילדים. בפועל, מספר שעות ההוראה בישראל גדול – לרוב, גדול בהרבה – מאשר במרבית המדינות המפותחות, ובכל זאת הציונים במקצועות הליבה בכל אחת מהמדינות הללו גבוהים יותר מההישגים של ילדי ישראל. יתרה מכך, בהשוואה בינלאומית, אין כל מתאם בין מספר שעות ההוראה השנתיות במדינה לבין ציוני ילדיה במקצועות הליבה.

ואז מגיעים למורים: 79% מהלומדים חינוך בישראל עושים זאת במכללות להוראה, עוד 15% לומדים במכללות כלליות, ו-6% הנוותרים לומדים באוניברסיטאות. הבעיה היא איכות חלק גדול של הלומדים: הציון הפסיכומטרי של סטודנטים בשנה א' לחינוך באוניברסיטאות נמוך ב-9% מהממוצע של שאר הסטודנטים באוניברסיטאות. הציון של הלומדים במכללות להוראה נמוך ב-23% מממוצע האוניברסיטאות, בעוד שהציון של הלומדים חינוך במכללות הכלליות הוא 32% מתחת לממוצע הסטודנטים באוניברסיטאות. כיצד ניתן לצפות מאנשים שאינם מסוגלים להתקבל לאוניברסיטאות להביא את תלמידיהם לרמה זו?

בהשוואה לעמיתיהם בעולם המפותח, רמת הידע של מורים ישראלים בתחומי הקרוא וכתוב (לפי מבחני PIAAC של ה-OECD למבוגרים) נמוכה מזו של מורים מקבילים בכל מדינות העולם המפותח מלבד אחת, ורמת הידע של המורים למתמטיקה בישראל מציבה אותם במקום האחרון בעולם המפותח.

גם כאן, הפזמון המקובל הוא להעלות את שכר המורים. אמנם, השכר החודשי של מורה בישראל נמוך מהממוצע ב-OECD. אך כשלווקחים בחשבון לא רק את מה שמשלמים למורים, אלא גם את מה שמקבלים מהם בתמורה, בנטרול הבדלים ברמת החיים בין מדינות, השכר הישראלי לשעת הוראה גבוה מהממוצע ב-OECD – וגבוה במידה ניכרת בבתי הספר העל-יסודיים.

האתגרים אינם ייחודיים לישראל, אבל חומרתם כן

הגיעה העת שאנשים רציניים יישמו צעדים רציניים להצלת עתידה של ישראל, וזה צריך להתחיל ברפורמה מערכתית מקיפה בחינוך. רפורמה כזו צריכה להתבסס על שלוש אבני יסוד עיקריות.

לימודי ליבה: תכנית לימודי הליבה חייבת להיות אחידה בכל רחבי הארץ, לרבות בכל בתי הספר החרדים שמתנגדים לה כיום. אך אין בכך די. צריך גם לשדרג את תכנית הליבה במידה ניכרת על מנת לספק את הידע, הכישורים והיכולות הנדרשים לעובדים עתידיים במשק גלובלי ותחרותי, המבוסס על גמישות תעסוקתית ומיומנות בקרב העובדים.

מורים: כל מי ששוקלים קריירה בהוראה צריכים להתקבל ראשית ללימודים לקראת תארים בתחומי הידע בהם הם רוצים להתמחות, ולאחר השלמת לימודיהם להשלים את תהליך ההכשרה וההסמכה כמורים.

ביזור מערכת החינוך הציבורית: יש לתת למנהלים את הסמכות לנהל את בתי הספר שלהם, בכפוף לגוף הדומה להנהלה תאגידית המורכבת מאנשי משרד החינוך, הנהלת המועצה המקומית, הורים ומורים. על המנהלים להגיש את תכניתיהם האסטרטגיות לאישור הדירקטוריון, ולאחר מכן לקבל את העצמאות הנדרשת להשגת מטרותיהם, לרבות ההחלטות לגבי מי להעסיק וכמה לשלם לכל אחד.

רבים מהאתגרים שתוארו לעיל אינם ייחודיים לישראל, כפי שקיומן של קבוצות אינטרסים העושות כמיטב יכולתן להעמיד את עצמן מעל טובת הכלל אינו ייחודי לנו. מה שמייוחד בישראל הוא מידת חומרת המצב, מהירות השינויים הדמוגרפיים, וההשלכות הקיומיות של אי-פתרון בעיות אלו כל עוד ניתן.

תוצאות הבחירות בישראל ב-2021 מספקות הזדמנות יוצאת דופן לשינויים הטקטוניים שבהם תלוי עתידה של המדינה. הממשלה הנוכחית מחברת בין מפלגות מכל הקשת הפוליטית – ימין ושמאל, דתיים וחילונים, ערבים ויהודים – בקואליציה שאין דומה לה בהיסטוריה הישראלית. היות והשילוב הפוליטי החריג הזה מונע כל אפשרות לפריצת דרך בנושא הפלסטיני המאפיל על הפוליטיקה הישראלית במשך יותר מחצי מאה, החלופה היחידה שיש לראשי המדינה הנוכחיים היא יצירת אג'נדה פנים ארצית רצינית. אפשר רק לקוות שהם יצליחו למצוא את הדרך לעשות את מה שנדרש כדי להחזיר את ישראל לתוואי בר קיימא ארוך טווח. ההשלכות של תפנית כזו לא רק יבטיחו שישראל תהיה ארץ הבחירה עבור ילדינו ונכדינו המשכילים ביותר. מדינה כזו תהיה גם מדינה שאחיותינו ואחינו היהודים בחו"ל יהיו גאים להזדהות איתה, ושתראה להם מה היהדות יכולה לסמל גם מחוץ לכותלי בתי הכנסת.

הכותב עומד בראש מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי והוא כלכלן בחוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל אביב. גרסה אנגלית למאמר זה התפרסמה בכתב העת *Sapir*